

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
Факультет дошкільної та початкової освіти імені Валентини Волошиної
Кафедра початкової освіти

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: **ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ УЧНІВ З ОСОБЛИВИМИ
ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ**

Студентки 2 курсу МАП групи
Освітньої програми: Початкова освіта
Спеціальності: 013 Початкова освіта
Галузь знань 01 Освіта/Педагогіка
Ступеня вищої освіти: магістр
Дубовикової Ангеліни Віталіївни
Науковий керівник: д. п. н., доц.
Василюк Алла Володимирівна

Розширена шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Члени комісії _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ІНКЛЮЗИВНОМУ КЛАСІ	6
1.1 Аналіз наукових досліджень з проблем організації освітнього процесу учнів з особливими освітніми потребами	6
1.2. Диференційоване викладання та створення індивідуальної програми розвитку для учнів з ООП	20
1.3. Професійне співробітництво як складова ефективного впровадження інклюзивного освітнього простору	24
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ СКЛАДОВІ, МЕТОДИ ТА ШЛЯХИ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ	31
2.1. Методичне забезпечення інклюзивного навчання	31
2.2. Діяльність асистента в умовах інклюзивного навчання	49
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ УЧНІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ	61
3.1. Дидактичне діагностування учнів з ООП	61
3.2. Особливості оцінювання досягнень учнів початкових класів з ООП за освітніми програмами.....	68
3.3. Методичні рекомендації для асистентів вчителів по організації навчання молодших школярів з ООП.....	74
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	84
ДОДАТКИ	94

ВСТУП

Проблема навчання дітей з особливими освітніми потребами набуває широкої актуальності. Цьому свідчать нормативні документи з організації інклюзивного навчання, зокрема: Закон України від 05.06.2014 р. № 1324-VII «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання»; Закон України від 23.05.2017 р. № 2053-VIII «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг»; Закон України від 05.09. 2017 р. № 2145-VIII «Про освіту» (ст. 19, 20); Наказ МОН України від 01.10.2010 р. № 912 «Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання» та ін.

У Концепції Нової української школи вказується, що для учнів з особливими потребами створюватимуться належні умови для спільного навчання з однолітками, запроваджуватимуться індивідуальні програми розвитку, зокрема корекційно-реабілітаційні заходи, психолого-педагогічний супровід та необхідні засоби і дидактичні технології навчання [31, с. 29].

Перехід багатьох шкіл до інклюзивної форми навчання поставив перед учителями ряд досить складних проблем, і серед них чи не найголовніша – яким чином так побудувати освітній процес, щоб найповніше задовольнити потреби різних контингентів здобувачів освіти.

Вітчизняними науковцями розроблено теоретико-методологічні засади розвитку інклюзії в освіті. Зокрема, вагомим науковим доробком слугують дослідження: філософії інклюзивної освіти та методології її моделювання (В. Кремінь, А. Колупаєва, Т. Сак, Н. Софій, Н. Семаго, М. Семенович та ін.); концептуальні підходи та впровадження інклюзивного навчання (В. Бондар, Л. Даниленко, Н. Коломінський, А. Колупаєва, І. Кузава, Ю. Найда, П. Придатченко, Ю. Рибачук, Н. Слободянюк, О. Таранченко та ін.). Також науковці звертають увагу на важливі аспекти організації навчання учнів з ООП, серед яких: загальноосвітня підготовка, корекційно-розвивальне та компенсаторно-адаптаційне навчання (А. Колупаєва, Л. Савчук та ін.);

диференційоване викладання в інклюзивному класі (О. Таранченко, Ю. Найда та ін.); індивідуальне оцінювання навчальних досягнень учнів в інклюзивному класі (Т. Сак та ін.).

Актуальність окресленої проблеми зумовили вибір теми дослідження **«Організація навчання учнів з особливими освітніми потребами в початковій школі»**.

Об'єкт дослідження: інклюзивне навчання учнів початкової школи.

Предмет дослідження: педагогічні умови організації інклюзивного навчання учнів початкової школи.

Мета дослідження: розробка рекомендацій по удосконаленню організації навчання учнів з особливими освітніми потребами в початковій школі.

Відповідно до мети дослідження поставлено такі завдання:

1. Здійснити аналіз наукових досліджень з проблем організації освітнього процесу учнів з особливими освітніми потребами;
2. Охарактеризувати особливості диференційованого викладання в інклюзивному класі;
3. Визначити організаційно-методичні умови професійного співробітництва;
4. Розробити методичні рекомендації для асистентів вчителів по організації навчання молодших школярів з ООП.

Методи дослідження: *теоретичні* (операціоналізація понять з метою визначення поняттєво-термінологічного апарату дослідження; вивчення та узагальнення психолого-педагогічної та методичної літератури), *аналітичні* – аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, індукція, дедукція; *емпіричні* (спостереження за процесом навчання, аналіз результатів навчальних досягнень, бесіди з вчителями, учнями та батьками), діагностичні.

Практичне значення. Розроблені та запропоновані методичні рекомендації по організації навчання молодших школярів з ООП. Зокрема,

визначена система комплексного корекційно-розвивального та компенсаторно-адаптаційного навчання в умовах інклюзії.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота здійснювалась упродовж 2022-2023 рр. на базі опорного закладу «Городоцький ліцей» Городоцької сільської ради Рівненського району Рівненської області.

Результати дослідження оприлюднено у наступних публікаціях:

1. Дубовикова А. Організація навчання учнів з особливими освітніми потребами в початковій школі. Education via Distance Learning and other Pedagogical Challenges: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference, September 21-22, 2023. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine. С. 92-94.

2. Дубовикова А. Дидактичне діагностування учнів в інклюзивному класі. Сучасні виклики та актуальні проблеми науки, освіти, технологій та суспільства: зб. тез міжнародної науково-практичної конференції (Біла Церква, 1 листопада 2023 р.) Біла Церква: ЦФЕНД, 2023. Ч. 2. С. 12-13.

3. Дубовикова А. Помічник асистента вчителя: навчально-методичний посібник. Вінниця, 2023. 53 с. (рукопис).

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, 8 підрозділів, загальних висновків, списку використаних джерел (76) та 6 додатків. Робота проілюстрована 6 таблицями та 4 рисунками.

Загальний обсяг роботи становить 109 сторінок, із них основного тексту – 80 сторінок.

ВИСНОВКИ

У даній кваліфікаційній роботі розроблені рекомендації по удосконаленню організації навчання учнів з особливими освітніми потребами в початковій школі.

1. Здійснено аналіз наукових досліджень з проблем організації освітнього процесу учнів з особливими освітніми потребами.

Охарактеризовано такі основні поняття, як індивідуалізація, людина, особистість, індивід, індивідуальний підхід, інклюзивне навчання. Представлено класифікацію різних підходів до визначення сутності індивідуалізації, а саме: індивідуалізація як процес цілісного вивчення індивідуальності і як основа виховання і навчання; індивідуалізація як процес збудження і розвитку закладених в дитині природних задатків; індивідуалізація як система виховних і дидактичних засобів, що відповідні меті діяльності і реальним пізнавальним можливостям школярів.

Індивідуалізація як організація навчального процесу відповідно до рівня підготовки учнів; індивідуалізація як взаємопов'язаний комплекс організаційно педагогічних і методичних заходів, спрямованих на створення умов за допомогою диференційованих класів; індивідуалізація як процес виявлення індивідуальних особливостей навчальної роботи; індивідуалізація як метод, заснований на принципі індивідуального підходу, акцентуючи увагу на одній або декількох психічних особливостях учня.

2. Досліджено особливості диференційованого викладання в інклюзивному класі. Отже, диференційоване навчання – це така організація навчального процесу на уроці, яка враховує індивідуальні особливості учнів. Диференційоване викладання – це концептуальний підхід і практична техніка для планування та реалізації освітніх програм і процесів, що впливає з усвідомлення важливих відмінностей між учнями. Таким чином, диференційоване навчання досягається такими способами:

- Використовувати різні види завдань;

Різноманітні види підтримки та допомоги надаються учням на різних рівнях (працюють вчителі, асистенти, асистенти дітей та групи підтримки (логопеди, дефектологи, психологи, соціальні педагоги (в окремих випадках), допомога батьків);

- Організувати освітнє середовище, доступне кожному учневі;
- встановлювати різноманітні вимоги до результатів навчальної діяльності (продуктів навчальної діяльності);
- Організація роботи, зосереджена на різних здібностях учнів;
- Обирати матеріали та методи, виходячи з різноманітних інтересів дітей;
- Використовувати різноманітні завдання в межах, визначених навчальною програмою.

3. Визначено організаційно-методичні умови професійного співробітництва.

Завдяки правильній організації професійного співробітництва усі Учасники усвідомлюють свою індивідуальну відповідальність за успішність учнів, звертають увагу на застосування педагогічних інновацій та визначають бажання тісно співпрацювати з колегами на основі взаємодопомоги. Таким чином, це підтверджує існування позитивного впливу на умови професійного співробітництва для навчання дітей із особливими потребами.

4. Розроблені методичні рекомендації для асистентів вчителів по організації навчання молодших школярів з ООП.

Наше дослідження не вичерпує всього питання. Міністерство освіти і науки України вважає важливою просвітницьку роботу із цього питання та поширює досвід впровадження ефективних інклюзивних практик в роботу всіх навчальних закладів України. У майбутньому необхідно вчитися досвіду інших освітніх закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асистент учителя в інклюзивному класі: навчально-методичний посібник /заг. ред. М.Ф.Войцехівського. К.: ТОВ «Плеяди», 2015. 172 с.
2. Акімова О. М. Основні аспекти інклюзивної освіти у підготовці майбутніх учителів початкових класів. Наукові записки кафедри педагогіки. 2014. Вип. 35. С. 12-18.
3. Актуальні проблеми навчання та виховання дітей з комплексними порушеннями розвитку в Україні. Науковий часопис імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія: збірник наукових праць. Гладких Н. В. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 52-57 с.
4. Байда Л., Красюкова-Еннс О. Інвалідність та суспільство : навч.-метод. посіб. Київ, 2012. 216 с.
5. Білозерська І. Деякі аспекти формування батьківської компетентності у родинах, що мають дітей з порушеннями розвитку. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2010. Вип. 1. С. 32-37.
6. Бондар В. Інклюзивне навчання як соціально-педагогічний феномен. *Рідна школа*. 2011. № 3. С. 10-14.
7. Бондар В. Освітня інтеграція дітей з особливостями розвитку в розвинених країнах світу (кінець ХХ ст.). Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекц. педагогіка та спец. психологія. 2013. Вип. 23. С. 18-22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nchnpu_019_2013_23_7 (дата звернення 18.05.2023).
8. Будяк Л. Організаційно-педагогічні умови інклюзивного навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку в загальноосвітній сільській школі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2010. 23 с.
9. Василенко О. . Соціально-педагогічні умови адаптації молодших школярів з особливими потребами до навчання в загальноосвітній школі : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2010. 20 с.

10. Василюк А. Інклюзія як простір для розвитку чи ризик маргіналізації учня? Інклюзивна освіта як індивідуальна траєкторія особистісного зростання дитини з особливими освітніми потребами : зб. матеріалів IV Всеукр. науково-практичної конференції (м. Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 10-11 грудня 2020 р.). Вінниця, 2020. Вип. 3. С. 138-141.

11. Василюк А. Особливості диференційованого викладання в інклюзивному класі. Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: зб. матеріалів VI Міжнар. науково-практичної Інтернет-конференції (Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 6-7 липня 2022 р.) / за ред. Н.О. Пахальчук; О.П. Демченко; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля, 2022. Вип. 11. С. 408-411.

12. Василюк А. Про інклюзивну компетентність сучасного вчителя. Інклюзивна освіта: ідея, стратегія: матеріали II Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю (Тернопіль, 20 жовтня 2022 р.). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 29-33.

13. Василюк А. Бондар Ю. Хіля А. Педагогічні технології інклюзивного навчання. Навчально-методичний посібник. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця. 2020. 168 с.

14. Василюк А., Танась М. Педагогічний словник-лексикон (українсько-англо-польський). Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2013. 224 с.

15. Гаяш О. Поради вчителям щодо навчання дітей з особливими освітніми потребами у класі з інклюзивним навчанням: методичні рекомендації укладач О. Гаяш. Ужгород: Інформаційно-видавн. центр ЗППО, 2014. 108 с.

16. Гельбак А. Музикотерапія у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами: навч.-метод. посіб. Кропивницький, 2019. 50 с.

17. Глушенко К. Особливості психолого-педагогічної діагностики дітей з комплексними порушеннями. Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки. Зб. наукових праць: Мат. першого Всеукраїнського з'їзду тифлопедагогів (4-5 травня 2006р.) Харків, 2006. Випуск 6. Ч.1. С. 122-132.

18. Даніельс Е., Стаффорд К. Залучення дітей з особливими потребами до загальноосвітніх класів : пер. з англ. Львів : Т-во «Надія», 2000. 256 с.

19. Данілавічюте Е. А., Литовченко С. В. Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі: навчально-методичний посібник за ред. А. А. Колупасової. Київ : Видавнича група «А.С.К.», 2012. 287 с.

20. Диференційоване викладання в інклюзивному навчальному закладі : навчально-методичний посібник Таранченко О. , Найда Ю. ; за заг. ред. А. А. Колупасової. Київ : Видавнича група «А.С.К.», 2012. 124 с

21. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с. URL: <https://cutt.ly/obgriV7> (дата звернення 18.08.2023).

22. Закон України «Про внесення змін до законодавчих актів України з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу» від 06.06.2010 року №1224 URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2442-17#Text> (дата звернення 21.06.2023).

23. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» від 05.06.2014 №1324 URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1324-18#Text> (дата звернення 17.08.2023).

24. Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 №1060-ХІІ (із змінами від 08.07.2017) URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 13.06.2023)

25. Закон України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 №651-XIV (із змінами від 05.03.2017) [URL:https://zakononline.com.ua/documents/show/205470_594352](https://zakononline.com.ua/documents/show/205470_594352) (дата звернення 04.07.2023).

26. Індекс інклюзії: розвиток навчання та участі в життєдіяльності шкіл: посіб. Тоні Бут; пер. з англ. Київ : ТОВ Видавничий дім «Плеяди», 2015. 190 с.

27. Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі: практич. посіб. Тім Лорман, Джоан Деспелер, Девід Харві; пер. з англ. Київ : СПД-ФО Парашин І. С., 2010. 296 с.

28. Інклюзивне навчання: інформаційний посібник для вчителів закладів загальної середньої освіти / упоряд. Н. З. Софій, Ю. М. Найда. Київ, 2019. 61 с.

29. Кіт Г., Нідзельська М. Використання інноваційних технологій навчання в інклюзивному середовищі школи І ступеня. Інклюзивна освіта як індивідуальна траєкторія особистісного зростання дитини з особливими освітніми потребами: збірник матеріалів VI Всеукр. наук.-пр. конференції з міжнародною участю (м. Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 27 квітня 2023 р.) / редкол.: О. Демченко, Н. Олійник, Н. Комарівська та ін.; за заг. ред. О.П. Демченко. Вінниця, 2023. Вип. 5. С. 130-135.

30. Компанець Н.М. Проекція проблем розвитку дитини на рівні піраміди навчання Вільямса та Шеленбергера. *Особлива дитина: навчання і виховання*, 2017. № 1. С. 60-69.

31. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Діти з особливими потребами у загальноосвітньому просторі: початкова ланка. Путівник для педагогів : навчально-методичний посібник. Київ : Літера ЛТД, 2010. 112 с.

32. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі: навчально-методичний посібник. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 304 с.

33. Колупаєва А. Основи інклюзивної освіти: навч.-метод. посібник. Київ, 2012. 308 с.
34. Колупаєва А. А., Савчук Л. О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання: наук.-метод. посіб. Київ: Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. 274 с. URL: <http://ussf.kiev.ua/ieeditions221> (дата звернення 10.03.2023).
35. Концепція Нової української школи URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення 17.06.2023).
36. Кравченко Г. , Сіліна Г. Інклюзивна освіта. Харків: «Ранок», 2014. 144 с.
37. Критерії оцінювання досягнень учнів початкових класів з особливими освітніми потребами, які навчаються у загальноосвітніх школах в умовах інклюзії. Довідник науково-дослідницької лабораторії інклюзивної освіти. /Упорядники: Савчук Л.О., Юхимець І.В., Яценюк Л.І. Рівне: РОІППО, 2012. 330 с.
38. Лист Міністерства освіти і науки України від 05.02.2018 № 2.5-281 щодо тривалості уроків в інклюзивних класах, функціональних обов'язків асистента вчителя URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=0AZAR6EA95> (дата звернення 04.03.2023)
39. Лорман Т., Дешпелер Д., Харві Д. Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі : практич. посіб. 2011. 296 с.
40. Максименко С. Соловієнко В.. Загальна психологія: Київ 2000 МАУП. 256 с.
41. Миронова С. П. Підготовка вчителів до корекційної роботи в системі освіти дітей з вадами інтелекту: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка- НОВА, 2007. 304 с.
42. Миронова С. П. Роль педагогічної оцінки в соціальній та психологічній адаптації учнів з особливими потребами до інклюзивного навчання. Нові технології навчання: збірник наукових праць. Інститут

інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України. Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. Вінниця-Київ, 2014. С. 74-177.

43. Миронова С.П. Педагогіка інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Вид. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. 164 с.

44. Мірошнікова А. Сім прийомів, які допоможуть вчителю інклюзивного класу URL: <https://osvitoria.media/experience/sim-pryjomiv-yaki-dopomozhut-vchytelyu-inklyuzyvno-go-klasu/> (дата звернення 27.10.2023).

45. Нагорна О. Особливості корекційно-виховної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами : навч.-метод. посіб.. Рівне, 2016. 141 с.

46. Основи корекційної педагогіки: навчально-методичний посібник за ред. С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський, 2010. 264 с.

47. Паливода А. Інклюзивна освіта. Посібник для батьків. Київ, 2012. 120 с.

48. Постанова Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 року №545 «Про затвердження положення про інклюзивно-ресурсний центр». URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення 07.09.2023).

49. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.08.2011 року №872 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення 08.09.2023).

50. Постанова Кабінету Міністрів України від 01.08.2012 року №706 «Про затвердження Державної цільової програми «Національний план дій з реалізації URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/706-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення 08.09.2023).

51. Постанова Кабінету Міністрів України «Про деякі категорії осіб з особливими освітніми потребами» (від 14 листопада 2018 р. № 952). URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення 12.10.2023).

52. Порошенко М. Інклюзивна освіта: навч. посіб. Київ: Агенство «Україна», 2019. 300 с.

53. Порошенко М. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивноресурсних центрів : навч.-метод. посіб. Київ, 2018. 252 с.

54. Прохоренко Л. І. Формування саморегуляції на уроках математики у молодших школярів із затримкою психічного розвитку. Чернівці : Букрек, 2015. 190 с. URL: <https://cutt.ly/Ub6eA5e> (дата звернення 9.02.2023).

55. Ратушняк Н. О. Врахування вікових особливостей учнів початкової школи з особливими потребами в умовах індивідуалізації навчання. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2017. № 3. С. 134-140.

56. Скрипник Т. Технології психолого-педагогічного супроводу дітей з аутизмом в освітньому просторі : навч. посіб. Київ: «Плеяди», 2015. 56 с.

57. Скрипченко О.В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. Вікова та педагогічна психологія. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів 2-е видання. Київ: Каравела, 2007. 400 с.

58. Софій Н., Найда Ю. Ляльки з особистими історіями (ляльки-персони): методика соціального та психологічного розвитку дитини. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 52 с.

59. Створення індивідуальної програми розвитку для дітей з особливими освітніми потребами: методичний посібник / Під заг. ред. Софій Н.З., К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2015. 66 с.

60. Таранченко О., Найда Ю. Диференційоване викладання в інклюзивному навчальному закладі» : навч. курс та метод. посіб. Київ : Вид. група «А.С.К.», 2012. 124 с.

61. України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 №651-XIV (із змінами від 05.03.2017)

62. Указ Президента України від 19.05.2011 року №588 «Про заходи щодо розв'язання актуальних проблем осіб з обмеженими фізичними можливостями»

63. Федій О. Естетотерапія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 256 с.

64. Хіля А. Арт-терапія у системі засобів виховання ціннісного ставлення до життя у дітей та молоді з функціональними обмеженнями: метод. матеріали. Частина перша. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 252 с.

65. Чайковський М. Є. Теоретико-методологічні засади впровадження інклюзії в закладах освіти. Київ: Вид. університету «Україна». 2019. 460 с.

66. Чайковський М. Є. Інклюзивна компетентність як складова професійної компетентності суб'єктів навчально-виховного процесу. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb2364214-15-21.pdf> (дата звернення: 11.09.2023).

67. Чеботарьова О.В. Зміст корекційно-спрямованого навчання і виховання дітей з інтелектуальними порушеннями у спеціальних дошкільних закладах» (програма з трудового виховання, методичні рекомендації, дидактичні матеріали): комплекс програмно-методичного забезпечення. Київ. 2012. С. 112-193 с.

68. Чеботарьова О., Гладченко І. Особливості психолого-педагогічного супроводу дітей з помірною розумовою відсталістю в системі корекційно-розвивального навчання спеціального загальноосвітнього закладу : навч.-метод. посіб. Київ : ІСП НАПН України, 2016. 148 с.

69. Швед М. Основи інклюзивної освіти: підручник. Львів:Український католицький університет, 2015. 360 с.

70. Щодо введення посади вихователя (асистента вчителя) у загальноосвітніх навчальних закладах з інклюзивним навчанням: Лист Міністерства освіти і науки України від 28.09.2012 р. №1/9-694. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-694736-12#Text> (дата звернення 19.06.2023).

71. Щодо посадових обов'язків асистента вчителя URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5f4/f39/94b/5f4f3994b43e6123926374.pdf> (дата звернення 02.07.2023).

72. Янкович О., Беднарик Ю., Анджеєвська А. Освітні технології сучасних навчальних закладів : навч.-метод. посіб. Тернопіль: ТНПУ ім В. Гнатюка, 2015. 212 с.

73. Ярмола Н. А. Діти дощу. Діти з розладами аутистичного спектра. Харків: Видавництво «Ранок», ВГ «Кенгуру». 2019. 32 с.

74. Ярмола, Н. А., Тороп, К. С. Системоутворювальна роль компетентностей в організації навчального процесу для дітей з особливими потребами. Київ: Вид. НПУ ім. МП Драгоманова. 2021. № 40. С. 99-106.

75. Wasyluk A., Kit H. O współczesnych technologiach nauczania inkluzyjnego. Pedagogika Społeczna. WSNS Pedagogium. Warszawa, 2021. Nr 1-2. S. 273-283.

76. Yarmola N. A., Torop K. S. The current state of the system of general secondary education of children with special educational needs in Ukraine. Pedagogical and psychological sciences: regularities and development trends : Collective monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2020. R.452-469 .URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-023-0-28> R